

Edward Rymar

Dawne młyny, folusze i tartaki w ziemi chojeńskiej i mieszkowickiej

Rocznik Chojeński 4, 59-80

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Edward Rymar*

Pyrzyce

DAWNE MŁYNY, FOLUSZE I TARTAKI W ZIEMI CHOJEŃSKIEJ I MIESZKOWICKIEJ

Młynarstwo to jedna z najstarszych dziedzin przetwórstwa rolno-spożywczego. Zboże rozdrabniał człowiek już w neolicie. Żarna znane były w starożytnym Egipcie, młyny – starożytnym Rzymianom. Od VII w. Arabowie stosowali wiatraki. Na pogranicze sasko-słowiańskie młyny wodne dotarły w X w., w Polsce znane w XII w.¹, na Pomorze dotarły po połowie tegoż stulecia, a w XIII w. było ich już wiele. Wykorzystywały energię rzek i potoków. Ich skupiska powstawały na przedmieściach i wokół miast kolonizacyjnych. Oprócz młynów wodnych mącznych (niem. *Mahlmühlen*) w średniowiecznych miastach były folusze (*Walkmühlen*) i młyny garbarskie (*Lohmühlen*). Młyny wiejskie obsługiwały zwykle kilka wsi. Nieco później, może od XIV w., znane były młyny wietrzne (wiatraki), rozpowszechnione od XVIII w., kiedy to pojawiły się też tartaki (*Schneidemühlen*), kuźnice (*Hammermühlen*), młyny olejowe (*Ölmühlen*). W Nowej Marchii w 1790 r. było 370 młynów wodnych i 127 wiatraków, w 1798 r. odpowiednio 317 i 139², co świadczy nie tylko o skali ich występowania, ale

* Prof. dr hab. Edward Rymar – emerytowany pracownik Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego, wieloletni dyrektor Miejskiej Biblioteki Publicznej w Pyrzycach, autor licznych publikacji dotyczących głównie średniowiecznych dziejów Pomorza i Nowej Marchii.

¹ S. Trawkowski, *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1959, nr 1, s. 62 i n.; K. Buczek, *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne” 1960, z. 1, s. 17–51.

² F.W.A. Bratring, *Statistisch-topographische Beschreibung der gesamten Mark Brandenburg*, Bd. 3, Berlin 1809.

i o płynności liczby tych urządzeń gospodarczych. Od XIX w. młyny przechodziły na trakcję parową (*Dampfmühlen*), od XX w. – na zasilanie elektryczne.

Na pierwszą wzmiankę o młynach w ziemi chojeńskiej natrafiamy już w 1267 r. w akcie jej wymiany przez biskupa brandenburskiego z margrabiami brandenburskimi linii starszej Askańczyków na Löwenberg i okolice. Transakcja objęła bowiem miasto Chojnę, wieś i młyny. W układzie końcowym z 1270 r. wymieniono wioski Barnkowo, Stoki, Jelenin, Mętno, Raduń, Grabowo, Piasek, Zatoń oraz *Crimowe* wraz z dochodami z wód i młynów³. Młyny wspomniane wówczas to głównie młyny miejskie chojeńskie, wyprzedzające czas powstania miasta. Stąd tak duża w nich rola kolonizatorskiego rycerstwa. Przykład Barlinka czy Myśliborza przemawia za tym, że lokatorzy i tu przed lokacją mieli młyny. Videchowowie, Plötzowie, Butzowie, Sackowie jako zapewne wcześniej grodzierzcy chojeńscy odegrali tu widocznie podobną rolę, jak Luge w Gorzowie (1257), Toyte w Barlinku (1278), Hartuing i Wreech w Myśliborzu (1281).

Młyny miejskie Chojny

W Chojnie było kilka młynów. Przekazy o nich, zanim wyklarowały się ich nazwy, nie zawsze dają się odnosić precyzyjnie do obiektów znanych później z nazw. Poniżej zaprezentowano najstarszy zasób źródłowy z propozycjami identyfikacyjnymi, nie przesądzając jednak dalszej dyskusji przynajmniej nad częścią tychże.

W 1292 r. margrabiowie linii starszej nadali Chojnie prawo swobodnego bezcłowego handlu na Rurzycy od miasta do ujścia, wprowadzając zarazem zakaz budowy młynów na tym dolnym spławnym odcinku rzeki. Młyny w fosie miejskiej (*molendina situata in fossatis*) poddali jurysdykcji *burgenses et inhabitatores*, przy czym w pierwszych można się dopatrywać kolonistów niemieckich, w drugich widzieć zapewne należy rodzimą ludność bez praw (?)⁴. W 1298 r. margrabiowie Otton IV i Konrad nadali rajcom, ławnikom i gminie prawo organizacji miejskich młynów w obrębie pól miasta⁵. Daty te możemy uznać za metrykę młynów Świeckiego i Czworokolnego.

³ *Regesten der Markgrafen von Brandenburg aus askanischem Hause*, bearb. v. H. Krabbo, G. Winter, Leipzig–Berlin 1910–1933, nr 232; *Codex diplomaticus Brandenburgensis*, hg. v. A.F. Riedel, Berlin 1838–1869 (dalej: CDB), Bd. VII, s. 242.

⁴ CDB XIX, s. 231.

⁵ Tamże, s. 178 (*plenam libertatem super molendinis construendis sique edificare potuerint in suis campus et aquis ad civitatem [...] pertinentibus*).

Następne lata przynoszą szereg wiadomości o poszczególnych młynach. W 1308 r. rycerz Kuno Sa(c)k sprzedał rajcy chojeńskiemu Jakubowi, synowi Rulowa (Rudolfi), cztery łany w Barnkowie wraz z rocznym dochodem czterech wispli (tj. korców) zboża z młyna⁶. Te same lub następne cztery łany temuż Jakubowi w 1317 r. przekazał margrabia Waldemar, a w 1323 r. Arnold Sa(c)k również cztery łany przekazał braciom de Stendal, mieszczanom chojeńskim⁷. Prawdopodobnie chodziło cały czas o łany sołtysie, bo sołtysi na prawie magdeburskim z reguły posiadali szczególne prawa organizacji młynów. Młyn w Barnkowie potem nie jest znany, a mieszkańcy jako poddani miasta melli zboże w Bocięcu⁸, być może zatem powyższe przekazy dotyczyły tego młyna miejskiego.

Bracia Henryk, Boyz i Henning von Plötz, 27 października 1310 r. sprzedali szpitalowi św. Ducha dochód wispla żyta rocznie (zapewne 1/3 dochodów) z młyna przy drodze do Nowego Miasta (*nouam civitatem*) w obecności rajcy Ebelina von Videchowa⁹, zapewne współwłaściciela młyna, mającego jak Plötz jedną czy dwie trzecie dochodów. Rodzi się pytanie, o który młyn tu chodzi. Zdaniem Augustyna Kehrberga to młyn Świecki¹⁰. Nowe Miasto to osada kolonizacyjna zbudowana przy drodze w południowo-wschodniej części zespołu miejskiego objętego murami. Młyna należy więc szukać w rejonie Bramy Świeckiej. Ponieważ mówi się o drodze do Nowego Miasta i o nadaniu dla szpitala św. Ducha, powstałego w obrębie Nowego Miasta, przyjmijmy za nowożytnym znawcą Chojny Robertem Reichem, że to wspomniany w latach 1315 i 1324 późniejszy młyn Krupin¹¹ półtora kilometra na zachód od miasta.

Margrabia Waldemar 26 marca 1315 r. nadał mieszczanom dochód dwóch wispli z młyna dolnego św. Ducha (*inferiorius molendinum Sancti Spiritus*) na polach miasta¹². Młyn nosił więc już nazwę od położonej obok kaplicy i szpitala św. Ducha. Ze względu chociażby na nazwę, skoro w 1310 r. dochód tamże otrzymał szpital św. Ducha, pozwala to utożsamiać go z Krupinem, chociaż ten powstał potem na nowym miejscu. Pierwszy przedstawiciel nowej dynastii brandenburskich margrabiów, Ludwik Starszy, bawiąc 9 października

⁶ Tamże, s. 179.

⁷ Tamże, s. 182, 185.

⁸ K. Richter, *Bernickow. Geschichte eines Ratsdorfes*, „Königsberger Kreiskalender” (dalej: KK) 2 (1927), s. 97.

⁹ CDB XIX, s. 179.

¹⁰ A. Kehrberg, *Erleutertes historisch-chronologischer Abriß der Stadt Königsberg in der Neu-March* [...], Berlin 1724, Abt. 1, s. 145.

¹¹ R. Reiche, *Bausteine zur Geschichte der Stadt Königsberg in der Neumark während des Mittelalters*, Königsberg i. Nm. 1898, s. 104–105.

¹² CDB XIX, s. 181.

1324 r. w Chojnie podczas swego pierwszego pobytu w Nowej Marchii, za wsparcie go przez miasto w wojnie z Księstwem Pomorskim potwierdzał miastu wolności i prawa oraz nadał mu młyn *Galchmole* na Rurzyca (*situm super fluvium Rorek*)¹³. Nazwę młyna rozwiązywano jako *Galgen Mole*¹⁴, kojarząc ją z podmiejskim Galgenbergiem, którego nazwę tłumaczono nie jako „Góra Wisielców” (bo to miejska góra straceń), ale też jako gwarowe *Jaloberg*, *Galchberg* od słowiańskiego słowa *jalovu* = jałowy, bo ziemia między młynem a górą jałowa, a do tego stwierdzono tam słowiańskie cmentarzysko¹⁵. Tymczasem *Galg-*, jak sądzili inni, to tyle co folusz – *Walk*, zwłaszcza skoro w XVIII w. był to *Walk-*, *Loh-* i *Graupen Mühle*¹⁶. Ale folusz położony był tuż za sądem, a ten koniecznie kojarzyć trzeba z Galgen-Berg/Górą Wisielców nad Rurzycą¹⁷. Jeszcze w latach 1459 i 1475 młyn ten funkcjonował z nazwą św. Ducha (*heilyge Geist Möle*, *Hilligen geyste*)¹⁸. Nie wiadomo, czy Galch-Mühle to Walk-Mühle. Ten młyn to Graupen Mühle w latach 1833 i 1944. Może więc nazwa pochodzi od niem. *Graupen* = krupy, stąd i nazwa polska Krupin jako jej adaptacja.

Powróćmy jeszcze w czasy Askańczyków. Hrabia Gunter z Käferburga – reprezentujący w Nowej Marchii margrabiego Waldemara – przebywając 14 sierpnia 1313 r. w Chojnie, zatwierdzał radzie miasta i Trutwinowi rezygnację przez braci Henninga, Ebela i Rulekina de Butz w obecności wójta (?) chojeńskiego Jana de Mortzan z ich posiadłości dziedzicznej (*hereditatem*) w młynie „w bramie pod miastem” (*situm in portis ante Koningesberg*)¹⁹. To młyn Czworokolny (niem. *Vierraden*)²⁰, ale ze względu chociażby na własność rodziny Butzów to raczej młyn Świecki przy Bramie Świeckiej.

Bracia Henning i Kuno (Konrad) von Videchow 2 marca 1330 r. odstąpili (sprzedali?) radzie miejskiej roczny dochód dziesięciu wispli (korców) zboża wolny od ciężarów lennych w młynie „najwyższym” (*supremo molendinum*) w granicach pól miasta nad Rurzycą (*in metis agrorum civitatis super aquam Rorike*), wcze-

¹³ Tamże, s. 186.

¹⁴ H. Berghaus, *Landbuch der Mark Brandenburg [...] in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Bd. 3, Brandenburg 1856, s. 381; *Regesta historiae Neomarchicae*, hg. v. K. Kletke (dalej: ReHN), Bd. I–III, „Märkische Forschungen” 10–12 (1867–1869), tu: ReHN I, s. 99.

¹⁵ R. Reiche, dz. cyt., s. 94.

¹⁶ G.F. Neumann, *Versuch einer Geschichte und Topographie der Stadt Königsberg in der Neumark nebst einer statistisch-topographischen Übersicht des Königsberger Kreises*, Berlin 1824, s. 131.

¹⁷ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 25, 27.

¹⁸ Tamże, s. 26; H. Bütow, *Das Schuldnerregister aus S. Georgshospitals zu Königsberg Neumark aus der Zeit um 1475*, „Die Neumark” 6 (1929), s. 129.

¹⁹ CDB XIX, s. 180.

²⁰ R. Reiche, dz. cyt., s. 105. Wcześniej A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 21, uznał, że to młyn Świecki.

śniej należącej do wdowy jakiegoś Anzelma (*wlgariter dicitur molendinum relicte Anselmi*)²¹, może sołtysa chojeńskiego. Tym razem chodzi o młyn Czworokoły²² pół kilometra na północny zachód od miasta. Dochód z niego wynosił 30 wispli żyta i cztery wisple jęczmienia gorzelnanego (browarnego), z czego jedna trzecia należała do Videchowów, widocznie jako lokatorów miasta. Rada miejska nabywała ten młyn etapami, poczynając od 1330 r.²³ Ale czy też tego młyna dotyczy nadanie margrabiego Ludwika z 15 września 1337 r. dla miasta młyna *sito in fossato [...] civitatis* nad Rurzycą, z całym przychodem, z którego bracia de Videchow zrezygnowali (w 1327 r.? – zob. niżej)?²⁴ Podobnie 12 września 1338 r. tenże Ludwik Starszy z bratem Stefanem (który przybył z Bawarii jako przewidywany następca w Brandenburgii, aby odebrać hołd lenny od miasta) nadał młyn przy bramie w fosie nad Rurzycą (*in fossato civitatis ad flumen Roreke*) z wszelkimi dochodami, z którego bracia von Videchow wobec niego zrezygnowali²⁵. Giermek Ebel von Videchow, syn giermka Ebelina, 27 czerwca 1342 r. gotów był przekazać radzie i gminie, skoro tylko zażądają, swą połowę młyna w granicach pół miejskich nad Rurzycą (*molendini supremi in metis Koningesberch super Roreken situati*), otrzymaną od margrabiego. Poręczają tę jego decyzję dziad rycerza Mikołaj Witte i kuzyni (*avunculi*), giermkowie Herman i Mikołaj Witte²⁶. Zapewne w 1330 r. dochód całkowity wynosił 30 wispli, tak więc wtedy Videchowowie mieli dwie trzecie, a Butzowie jedną trzecią jako składnik uposażenia lokatorskiego miasta, i to jeszcze z upoważnienia książąt pomorskich. Chojna zakupiła więc jedną trzecią młyna w 1330 r., jedną trzecią potem, pięć wispli z drugiej części Videchowów, a o połowę toczył się spór, zakończony dopiero w 1342 r. Kiedy miasto nabyło pozostałe dwie trzecie – nie wiadomo²⁷.

W 1348 r. młynarz Jakub Rehbock – lub według lokalnej tradycji: Meinicke Müller – też w imieniu następców zobowiązywał się młec zboże mieszczanom bez opłat lub podarunków. Jeśli młyn zechce rozbudować (np. wprowadzić dalsze koła), to radę o stosowny plac poprosi i go otrzyma. Może skrzynie na węgorze (*cistam agwillarum*) bez przeszkody założyć. Ma prawo połowu ryb, wycinki trzciny i trawy w stawie młyńskim i jego otoczeniu (odpływach). Jeśli młyn zostanie zniszczony przez ogień lub inne przyczyny, to przez siedem tygodni zwolniony będzie od pachtu, a drewno na odbudowę w miejskiej Wysokiej

²¹ CDB XIX, s. 191.

²² Tak też R. Reiche, dz. cyt., s. 106.

²³ Tamże, s. 107.

²⁴ CDB XIX, s. 200. Za Czworokołami opowiadał się A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 22.

²⁵ CDB XIX, s. 201.

²⁶ Tamże, s. 203 i n. Za identyfikacją powyższych przekazów z Bocińcem – A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 23; ReHN I, s. 157.

²⁷ R. Reiche, dz. cyt., s. 107 i n.

Puszczy może kupować. Gdyby chciał młyn sprzedać, musi radę poprosić o zgodę i rada ma prawo pierwokupu²⁸. Nie mówi się o położeniu przy bramie czy przy murach, ale mowa o dużym stawie i kompleksie łąk w okolicy, co przemawia za Czworokołami²⁹. Na budowę młyna z czterema kołami wymagana była zgoda władcy. Rajcy oświadczyli 15 czerwca 1358 r., że Jan Heester, młynarz miejskiego młyna „Wielkiego” (*magnum molendini*), za ich zgodą zakupił go za 300 funtów „oczek zięby” (*Finkenaugen*) od Mikołaja Molnera³⁰ i od nowego właściciela nosił on od tej pory nazwę. Mistrzowie i starsi cechu krawców w imieniu całej gildii 13 grudnia 1422 r. układali się z młynarzem Hansem Zanstorpem z *Heyster Molen* w sprawie założenia (lokalizacji) nowego *Louw-Mole (Lohmühle)*, młyna do mielenia (garbowania) kory dębowej. Młynarz prosił o jeden wóz i knechta do przewożenia dębnicy garbarskiej, za szefel chciał otrzymywać cztery fenigi; dwie trzecie kop groszy czeskich radzie miejskiej przysługuje, jedna trzecia – cechowi³¹. Nazwa młyna pozwala go bez wahania identyfikować z Bocińcem, bo wszak młyn duży nosił teraz przejściową nazwę od Heestera (Heystera), właściciela w 1358 r. Widocznie był długo w posiadaniu tej rodziny, aż przyłgnęła doń nowa nazwa. Do tego przy Bocińcu do XIX w. istniał folusz, zburzony w 1896 r.³²

Młyn wielki z czterema kołami, tj. Vierraden/Czworokoły (*molendini quatuor rotarum*, także *magnum molendinum quatuor rotarum*), sprzedano 25 lipca 1371 r. za 400 grzywien „oczek zięby” Hansowi Lübkiemu z obowiązkiem uiszczania tytułem pachtu trzydziestu wispli żyta i czterech wispli jęczmienia browarnego w czterech ratach w roku. Wtedy dzierżawca młyna *ante valvam Swedt Drewes mole* (czyli Świeckiego Młyna) dawał radzie rocznie 12 wispli żyta i dwa jęczmienia, w dowolnym kwartale laszt żyta i pół lasztu jęczmienia, wispel jęczmienia browarnego i wispel jadalnego. Dzierżawca Naghel uiszczał rocznie 10 wispli żyta. Skoro wymieniono go obok młyna z czterema kołami i młyna *ante valvam Swedt* – to oczywiście z młyna Czworokoły³³. Określenie *Drewes Mole* upoważnia do identyfikowania go z młynem z 1329 r. Jednak Reiche nie wie, kiedy Czworokoły się pojawiają, nawet źródła z 1426 r. nie odnosi do niego, niemniej już sto lat wcześniej w Nowej Marchii były młyny z czterema kołami, przy czym – jak w Myśliborzu w latach 1316–1317 – budowę trzeba było uzgadniać z władcą³⁴.

²⁸ CDB XIX, s. 234; A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 32.

²⁹ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 22 i n.

³⁰ CDB XIX, s. 234.

³¹ Tamże, s. 320; szczegóły: A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 23 n.

³² R. Reiche, dz. cyt., s. 110.

³³ H. Bütow, *Neu aufgefundene Urkunden des Königsberger Stadtarchivs*, „Die Neumark” 15 (1938), s. 49.

³⁴ R. Reiche, dz. cyt., s. 111

Bracia Henning, Ebelin i Kuno von Videchow, również w imieniu bratanka, syna zmarłego Bussona, 9 stycznia 1327 rezygnowali ze swych praw do młyna w fosie miejskiej (*molendino dicte civitatis in fossa situato*)³⁵. Młyn ten, wnosząc z jego położenia oraz dochodów Videchowów, byłby Świeckim Młynem³⁶ w fosie miejskiej przed Bramą Świecką, wyprowadzającą ruch na zachód do miasta Schwedt (wcześniej *Zwece*) nad Odrą; tam też w 1714 r. staw młyński *Schwetschen Mühlen Teich*³⁷. Rycerz Rulekin Buz z synami Henningiem, Henrykiem, Rulekinem, Dietrichem, Dypoldem, Ghere i Ottonem 20 stycznia 1329 r. sprzedali rajcom posiadany po przodkach (*progenitores*) dochód wispla zboża z młyna *in fossa valve noue civitatis*³⁸ i to również *Świecki Młyn*³⁹. Chojna posiadała 25 lipca 1371 r. dochód roczny 12 wispli pszenicy i dwa wisple jęczmienia browarnego z Swedt *Drewes mole ante valvam*, z czego kwartalnie laszt pszenicy, pół wispla jęczmienia browarnego, wispel jadalnego⁴⁰. Rada postanowiła 8 listopada 1499 r., że ze *Schwetschen Muhle* ma być dostarczane do szpitala św. Ducha co kwartał dłużnych (zaległych) siedem szefli żyta⁴¹. W 1688 r. Schwedter Mühle z ziemią, ogrodem, stodołami, stajniami został sprzedany za 500 talarów⁴². Miasto w 1698 r. miało dochód 12 wispli żyta i dwa wisple siodu⁴³. To młyn w nurcie Sarbicy (*Zerbst*) przy stawie *Zabels Teich*⁴⁴. Pod koniec XVII w. właściciel Fryderyk Kogel zbudował tu tartak, a w 1712 r. właściciel G. Lobedey dodatkowo *Grütz Mühle*⁴⁵, czyli kaszownik. Miał on dwa koła, do 1712 r. dawał radzie siedem wispli zboża, potem 20 szefli mniej⁴⁶.

Stara i nowa rada miejska 1 czerwca 1400 r. przekazała mistrzom, starszym i całemu cechowi (gildii) sukienników, czy też krawców i tkaczy (*Gewandschneider*), posiadającemu „naszego pana zamek” (*in unses Herrn schlote beseten*)⁴⁷, pewien plac pod Barnkowem, z przeznaczeniem na folusz (*Walckmolen*; zwany też potem *Schlossmühle*), z obowiązkiem płacenia co roku dwóch i pół grzywny fenigów zwanych „oczkami zięby”. Jeśli młyn się spali lub

³⁵ CDB XIX, s. 188.

³⁶ R. Reiche, dz. cyt., s. 105.

³⁷ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 14.

³⁸ CDB XIX, s. 190.

³⁹ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 21; E. Reiche, dz. cyt., s. 106.

⁴⁰ H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 49.

⁴¹ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 144; ReHN II, s. 369.

⁴² P. Schwartz, *Aus den Ratsprotokollen der Stadt Königsberg Nm.*, „Die Neumark” 11 (1936), s. 28

⁴³ H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 49.

⁴⁴ G.F. Neumann, dz. cyt., s. 131.

⁴⁵ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 22; G.F. Neumann, dz. cyt., s. 131.

⁴⁶ P. Schwartz, dz. cyt., s. 46.

⁴⁷ Tj. lokal cechowy w zrujnowanym w 1349 r. zamku margrabiów, o czym szerzej w innym miejscu.

opustoszeje z innego powodu, cech będzie miał prawo zbudować tam nowy⁴⁸. To *alte Walk Mühle* (1544), *Walk Mühle* (1681) w nowym miejscu koło młyna Czworokolnego⁴⁹.

Zakon krzyżacki po nabyciu w zastaw Nowej Marchii od Zygmunta Luksemburga w 1402 r., przystąpił do rewindykacji zastawionych zwykle przez Wittelsbachów i Luksemburgów dochodów domenalnych. Na pierwszy ogień poszły młyny miejskie. Mimo oporu udało się je wykupić nawet w większych miastach (Gorzów, Choszczno, Strzelce, Myślibórz). Rada Chojny opierała się skutecznie przeciw wykupowi, 26 lutego 1403 r. zajęła stanowcze negatywne stanowisko i zakomunikowała o tym wielkiemu mistrzowi⁵⁰.

4 grudnia 1412 r. rada sprzedała mieszczaninowi Piotrowi Brandenburgowi i jego dziedzicom Rudolfowi i Mateuszowi, rybakom z Mętna, Janowi Rossowowi i Dietrichowi Kunekenowi jeziora Mętno, Objezierce, Ostrów i Jelenin, młyn poza murami (*molam [...] extra muros retro ortos versus piscinam; proprie Schulten dieck sitam*), za co mieli jej dostarczać rocznie 10 wispli żyta, dwa i pół co kwartał, ponadto zastrzegła, że oni i ich dziedzice uiszczają będą „Upfard i „Affard”, młyńskich wód przez żadne budowle nie zmieniają, a ryby hodowane w stawie mają sprzedawać na miejscowym targu⁵¹. Ten *Schulten dieck* to Sołtysi Staw, zapewne więc i ten młyn posiadali Fiddichowowie, potencjalni zasadzcy i pierwsi sołtysi (?). Byłby to i tym razem Bocieniec? Staw młyński nie dotrwał tam do nowych czasów. Na planie miasta z 1779 r. kompleks łąk zadrzewionych na prawym brzegu Rurzyca nosił jeszcze nazwę Schulzen Teich.

Mieszczanin Brandenburg z młyna „wielkiego” Czworokoły (*Vierraden Mühle*) przy Bramie Czworokolskiej w 1426 r. zobowiązał się przed radą zbudować młyn w ciągu dwóch lat, mleć za to biednym bez opłat, także piekarzy rzetelnie wspomagać, żadnych stajni i chlewów przy murach lub pod miastem nie budować, nie hodować bydła między murami i młynem, utrzymywać wały i fosę, tak że miasto nie poniesie szkód na groblach i drogach kamiennych⁵².

⁴⁸ CDB XIX, s. 289. Przedruk – faksymile w: KK 1984, s. 92–93.

⁴⁹ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. I, s. 28.

⁵⁰ *Regesta historio-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, bearb. v. E. Joachim, hg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948, Pars I, nr 697; W. Fenrych, *Rycerstwo i miasta Nowej Marchii wobec rządów krzyżackich w latach 1402–1411*, „Szczecin” 1958, nr 3, s. 62. Dalsze pisma do wójta: 2.04.1400, 8.04.1403 (K. Heidenreich, *Der Deutsche Orden in der Neumark 1402–1455*, Berlin 1932, s. 24); 2.04.1404 pismo wójta do wielkiego mistrza (*Repertorium der im Kgl. Staatsarchive zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark*, bearb. v. E. Joachim, hg. v. P. v. Niessen, „Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark” [dalej: SVGN] 3 [1895], nr 129); 27.02.1408? – rada do wielkiego mistrza o odmowie sprzedaży młynów (*Repertorium...*, nr 207).

⁵¹ CDB XIX, s. 312.

⁵² A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. I, s. 22; H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 49.

W 1544 r. Hans Kosen kupił pewien ogród obok starego folusza (*alte Walk*) koło Barnkowa. Ten z 1400 r. przestał więc już istnieć, gdy wybudowano nowy nad Rurzą. Według przywileju rady z 1431 r. cech kowali otrzymał od niej zgodę na budowę szlifierni koło Barnkowa (*Schlypmole hebben to Breneko*), młyna do ostrzenia wysokiej jakości szabel, w miejscu folusza (*Walkmuhlenstete*)⁵³. Gustav Neumann pisał w 1824 r., że powyżej Bocińca były kuźnica (*Eisenhammer*) i szlifiernia (*Schleifmühle*), jednak na mapie z 1779 r. brak tych budowli, informacja zatem wydaje się wątpliwa⁵⁴. Właściciel łąki powyżej młyna Bocieniec w 1897 r. natrafił na jakieś fundamenty.

Kehrberg pisze na początku XVIII w., że przy stawie Sołtysim (*Schulzen Teich*) istniał młyn *supremum* – wyższy, górny, największy, a obok stał *Draussen-Mühle*, pospolicie zwany *Buten-Mühle* (dziś Bocieniec), wraz z położonym tam foluszem *Lohe-Mühle*, inaczej *Leder-Mühle*, i garbarnią *Gerber-Mühle* (od *gerben* – garbować), i to jest młyn wspomniany w 1330 i 1342 r.⁵⁵

Do kaplicy i szpitala św. Ducha z nadania rady miejskiej w 1444 r. należało co roku 28 szefli żyta z *Drausen Mole* jako *Krest Mole*. Rada 31 stycznia 1449 r. załagodziła spór szewców z młynarzem Plote, ale spór się odnowił. Nowa decyzja rady i czterech głównych cechów Chojny w sporze młynarza Plote z folusza (*Löhmühle*) z szewcami zapadła w 1456 r.: młynarz z *butensten Mole* miał otrzymywać rocznie nie dwa, lecz sześć wispli⁵⁶. Jakiś czas młyn występuje ze starą nazwą. Młynarz Beteke Vieritz z żoną Anną 23 stycznia 1460 r. za 500 grzywien monety sprzedał radzie miejskiej *Vterste mole, alze die Hegestermole*; w listopadzie Claus i Michil Berlinowie wypłacali małżeństwu siedem reńskich guldenów, w czerwcu 1461 r. dalszą ratę uiszczył burmistrz Wawrzyniec Smede⁵⁷. W 1475 r. to znów *Buteste Mole*⁵⁸, *tego roku mowa też o Vir radeschen stete*⁵⁹. Była także w Chojnie ulica *Vierraden Strasse*, prowadząca na północ do Bramy Czworokolskiej (*Vierraden Tor*). Nazwa oczywiście nie pochodziła od zamku/miasta Vierraden (za zachód od Schwedt), lecz od czterech kół młyńskich, jak to już pleban w 1606 r. wyjaśniał parafianom w swym kazaniu.

W 1681 r. młynarz (właściwie folusznik) z *Draussen Mühle*, pospolicie (*vulgo*) zwanego *Buten Muhle*, chciał zbudować białoskórnikom *Walk Mühle*⁶⁰.

⁵³ Tamże, s. 29, 61; ReHN II, s. 106.

⁵⁴ G.F. Neumann, dz. cyt., s. 131; R. Reiche, dz. cyt., s. 108.

⁵⁵ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 23 i n.

⁵⁶ Tamże, s. 25; ReHN II, s. 194; R. Reiche, dz. cyt., s. 110 i n.

⁵⁷ CDB XIX, s. 389

⁵⁸ H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 131.

⁵⁹ Tamże, s. 49.

⁶⁰ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 123; P. Schwartz, dz. cyt., s. 9, 11.

W 1698 r. młyn dawał dochód 10 wispli żyta, potem, do 1742 r. – pięć wispli⁶¹. Opodal młynarz Marcin Schultze zbudował młyn stępowy, w 1712 r. też tartak⁶². Jeszcze na początku XIX w. znany młyn *Draussenmühle* jako jeden z trzech chojeńskich⁶³.

Vierradenmühle (1681)⁶⁴ w 1698 r. dawał radzie 30 wispli żyta i cztery słoju⁶⁵, do 1712 r. – 17 wispli żyta, od tego czasu 14,5 wispla⁶⁶. Jeszcze na początku XX w. przed tą bramą młyn na Rurzyicy zwano *Vierraden Muhle*⁶⁷. Kehrberg identyfikował go z młynem z 1338 r., ale i z *magnum Heester* z 1358 r. przy bramie *Vierrade Tor*. W 1824 r. były w Chojnicy cztery młyny⁶⁸: *Vierrader*, *Schwedter*, *Buten*, *Graupen*, czyli „Czworokoły”, „Świecki”, Bocieniec i Krupin. Nazwa obecnego Bocieńca znana z lat 1833, 1844 (*Buten-Mühle*)⁶⁹, do 1944 r. (*Buten Mühle*). Położony poza murami, co oddają jego nazwy od niemieckich słów *büten(e)* i *draußen* = poza miastem, zewnętrzny. Polska nazwa Bocieniec, wprowadzona urzędowo, jest substytucją nazwy *Buten-Mühle* przez skojarzenie z bocianem.

W 1928 r. pisze się o *Rörchener Mühle*, młynie na Rurzyicy⁷⁰, ale to widocznie zbiorcza nazwa albo młyn identyczny z którymś z młynów znanych wcześniej pod inną nazwą.

W Czartoryi (dawniej: Wedel), wsi należącej do chojeńskiego zespołu osadniczego, znanej od 1386 r., należącej od 1470 r. do augustianów chojeńskich, od 1539 r. do domeny elektorskiej cedyńskiej, wzmiankowanej w XVI w. staw młyński⁷¹. O nowym młynie mowa w 1718 r.⁷² Koło Czartoryi w 1775, 1802 r. był młyn dla Godkowa, Jelenina, Czartoryi, Stoków⁷³, widocznie na potoku Sarbica (Zerbst). Drogę z Jelenina do Czartoryi zwano potem „Do młyna” (*Mühlenweg*)⁷⁴.

⁶¹ H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 49, 46; P. Schwartz, dz. cyt., s. 46.

⁶² A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 22.

⁶³ F.W.A. Bratring, dz. cyt., s. 1198.

⁶⁴ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 22.

⁶⁵ H. Bütow, *Neu aufgefundene...*, s. 49.

⁶⁶ P. Schwartz, dz. cyt., s. 9, 46.

⁶⁷ H. Bütow, *Die älteren Straßennamen der Stadt Königsberg Nm.*, „Die Neumark” 16 (1939), s. 66.

⁶⁸ *Deutsches Städtebuch*, Bd. I: *Norddeutschland*, hg. v. E. Keyser, Stuttgart 1939, s. 561.

⁶⁹ *Urmeßtischblätter*, nr 1558; R. Reiche, dz. cyt., s. 110.

⁷⁰ KK 5 (1930), s. 45.

⁷¹ E.E. Melcher, *Geschichte der nordwestlichen Neumark*, Frankfurt a.O. 1894, s. 40.

⁷² P. Schwartz, *Die Klassifikation von 1718–1719*, „Die Neumark” 3 (1926), Kreis Königsberg, s. 32.

⁷³ *Von den Mühlen des Amtes Zehden*, KK 1958, s. 80 i n.

⁷⁴ J. Lichterfeld, *Chronik von Nordhausen mit einem Anhang über Gellen*, Bad Schönfließ Nm. 1924, s. 36.

Młyny w zlewni Mętnicy i dolnej Rurzycy

Dolina Mętnicy od XIII w. należała do Chojny. W 1317 r. miasto otrzymało też wielkie jeziora Mętno i Ostrów w tej zlewni. W okolicy wsi Mętno (*Mantey* 1270), która następnie uległa podziałowi kolonizacyjnemu (*magnum et Parvum Mantel* 1337, potem *Groß* i *Klein Mantel*, dziś Mętno i Mętno Małe), już przed 1319 r. istniał młyn Mętno. Margrabia Ludwik Starszy w 1329 r. nadał *Manthel-Molen* mieszczanom z Mieszkowic – Mikołajowi (duchowny?) i jego stryjowi Grzegorzowi Splinterfeldom z Chojny, którzy w czasach margrabiego Waldemara (ok. 1308–1319) ufundowali ołtarz św. Katarzyny w kościele parafialnym⁷⁵. Pleban chojeński Busso von Greifenberg stwierdził w 1331 r., że ma młyn opodal wsi Mętno (*prope villam Mantel*) z tytułu opieki nad ołtarzem⁷⁶. Jednak w *Księdze ziemskiej* z 1337 r. zapisano, że *molendinum Mantel* daje dochód margrabiemu⁷⁷. Jakub i Paweł von Splinterfeldowie swe prawa dziedziczne do młyna sprzedali w 1357 r. radzie Chojny. Był to młyn przy jeziorze Ostrów. Okoliczność, że młyn już w 1329 r. był w rękach prywatnych, a w 1337 r. margrabia posiadał dochody, przemawia za tym, iż już wtedy mowa była o dwóch różnych młynach. Około 1420 r. wraz z Mętnem młyn przeszedł na cysterki z Cedyni, po reformacji był własnością domeny państwowej, w 1659 r. czytamy o młynarzu Hansie Kolbe. W 1709 r. mełli w nim chłopci z Orzechowa, Czachowa, Mętna⁷⁸. O młynie w Mętnie mamy przekaz z 1718 r.⁷⁹

Powyższe przekazy dotyczyły zatem poprzedników nowożytnych młynów o nazwach: 1) Unter, zwany też Alte Mühle (1742), *Unterste Mühle* (1833), *Unter Mühle* (1944), przy jeziorze Ostrów, 6 km na południowy zachód od Chojny, czyli „dolny”, po 1945 r. z przejściową nazwą tłumaczeniową Młynisko Dolne, następnie z urzędowo wprowadzoną nazwą **Nadolnik**; oraz 2) Ober, zwany też Neue Mühle (1742), *Oberste* (1833), *Ober Mühl* (1944), 7 km na południowy zachód od Chojny, przejściowo po 1945 r. Młynisko Górne, dziś **Nagórnik**⁸⁰.

⁷⁵ CDB XIX, s. 190. Dokument ten zatwierdzał biskup kamieński Fryderyk 21.01.1332. *Pommersches Urkundenbuch*, Stettin 1868–1934 (dalej: PUB), Bd. VIII, nr 4954.

⁷⁶ CDB XIX, s. 191.

⁷⁷ *Das Neumärkische Landbuch Markgraf Ludwigs des Aelteren aus dem J. 1337*, hg. v. L. Gollmert, Frankfurt a.O. 1862, s. 15.

⁷⁸ A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 27.

⁷⁹ H. Otto, *Die Mühlen im Nordosten des Kreises Königsberg/Nm.*, T. 2, KK 2005, s. 109; P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 43.

⁸⁰ *Urmeßtischblätter*, nr 1558: 1833. Kartoteka poznańskiej sekcji Komisji Ustalania Nazw Miejscowych Miejscowych (w Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza).

O dwóch wiatrakach koło Mętna mówią przekazy z 1729 i 1760 r.⁸¹ Do młynów należał też wiatrak z połowy XIX w., istniejący do połowy lat trzydziestych XX w.⁸²

W **Orzechowie**, na wschód od drogi Cedynia–Chojna, powstał potem wiatrak, którego śladem do nowych czasów było wzgórze o nazwie Mühlberg⁸³. Podobnie wiatrak Neue Mühle stwierdzono w 1718 r. w **Stokach**⁸⁴, wsi znanej od 1270 r. (*Rehdorf* 1270, 1944), której mieszkańcy korzystali zapewne z pobliskiego Nadolnika. Wiatrak holenderski (*Holländerwindmühle*) stał w Stokach w 1866 r., do 1945 r. przy drodze do Chojny i inny przy przysiółku Favorit/Wadzim⁸⁵.

Strumień płynący przez pola **Dolska** na północ do jeziora Mętno w XIX w. zwano *Dölziger Mühlen Fließ*⁸⁶, ale o młynie wodnym w Dolsku nie zachowały się bezpośrednio przekazy, jeśli pominąć bliżej jeszcze nieznaną wzmiankę z 1773 r.⁸⁷

We wsi kolonizacyjnej **Krzymów** (*Hansbergh* 1337, *Hanseberg* 1944), z lennem rodu Sydowów, w 1337 r. był młyn oddający daninę margrabiemu⁸⁸, założony obok opuszczonej wsi „Krzymów” (*Crimowe* 1270) widocznie przez Sydowów przy jeziorze Krzymowskim – sprzedanym przez Henninga Sydowa Chojnie w 1332 r.⁸⁹ Henryk Starszy, Henning, Henryk Młodszy i Albert (*Albermus*), bracia famulowie de Sydow, 30 marca 1348 r. zastawili radzie Chojny wspomniane jezioro z prawem połowu ryb w stawie młyńskim (*piscinam molendini eiusdem proprie Molendie*), z prawem wykupienia za sto talentów brandenburskich denarów⁹⁰. Młyn musiał być zbudowany na cieku wypływającym z jeziora Krzymowskiego lub na Mętnicy. Wspomniano go też 15 marca 1364 r., gdy Chojna nabyła od rodu Videchowów prawo budowy drogi z młyna do Garnowa (*molendinum iacens supra stagnum Crymow*).⁹¹ W 1413 r. bracia Sydowowie odrzucali roszczenia rady miejskiej Chojny do jeziora Krzymowskiego (*Cremohn*), do miejsca po młynie (*molenstete*) i do grodziska⁹². Młyn w Krzymowie wspomniano w latach 1622, 1681 i 1718, zabrakło go w 1832 r. Nowy młyn *Reichenfelder Mühle* (1833, 1944), który przetrwał

⁸¹ *Von den Mühlen...*, s. 83.

⁸² H. Otto, dz. cyt., s. 109.

⁸³ U. Wesche, *Zur Geschichte des Amtsbezirks Wrechow. Umfassend die Dörfer Wrechow, Zachow und Altenkirchen im Kreise Königsberg*, Hachenburg 1935, s. 7.

⁸⁴ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 47.

⁸⁵ H. Otto, dz. cyt., s. 106 i n.

⁸⁶ P. Schwartz, *Die Ketzerdörfer im Königsberger Kreis*, „Die Neumark” 1 (1924), s. 63.

⁸⁷ O niej *Von den Mühlen...*, s. 84.

⁸⁸ *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 14.

⁸⁹ CDB XVIII, s. 429; XIX, s. 182. O opuszczonej wsi zob. ostatnio E. Rymar, *Zaginione miejscowości ziemi chojeńskiej i mieszkowickiej*, cz. 2., „Rocznik Chojeński” 3 (2011), s. 271–273.

⁹⁰ CDB XIX, s. 210.

⁹¹ Tamże, s. 243.

⁹² Tamże, s. 314.

do 1945 r., wzniesiono 4,5 km na północny zachód od Chojny na Rurzyca (na tym miejscu czy w jego miejsce?). Należał do wsi Garnowo (*Rikenvelde*, od 1360 r. własność augustianów chojeńskich, potem domeny elektorskiej; *Reichenfelde* 1944)⁹³, zbudowany został w 1707 r. na polecenie margrabiego Fryderyka Wilhelma ze Schwedt-Swobnicy dla wsi Garnowo, Krajnik Dolny i Górny, Zatoń Dolna⁹⁴. W 1718 r. posiadał łan ziemi. Dziś nosi nazwę **Garnówko**⁹⁵. Od 1920 r. przy tym młynie istniał również tartak. W połowie XIX w. na południe od wsi Krzymów zbudowano wiatrak, spalony w 1945 r. Na południowy zachód od wsi na mapie z 1889 r. istniał tartak o nazwie *Annemühle*, zbudowany na nowo ok. 1900 r. z nazwą *Henriettenmühle*⁹⁶. Polskiej nazwy nie otrzymał.

W tym rejonie, przy przecięciu Mętnicy z drogą Chojna–Krajnik, 4 km na południowy zachód od Chojny, istniał w 1780 r. młyn holenderski (*Holländermühle*)⁹⁷, typ wiatraka, w którym obraca się tylko kopuła (głowa), po 1945 r. o nazwie Mątewica od pobliskiej rzeki Mętnicy (a nie Mątewicy), obecnie z urzędową nazwą **Kalica** (dawniej *Beeke*).

Około dwóch kilometrów na północ od wsi Nawodna (*Nahausen* 1244, 1944), 8 km na północny zachód od Chojny, na prawym dopływie Rurzyca (*Mühl Graben* 1890), w 1665 r.⁹⁸ zbudowano „nowy młyn” (1718)⁹⁹, *Nahausener Mühle* (1835)¹⁰⁰, *Nahausener Mühle* (1944). Po 1945 r. to **Konopacz**. Nazwa polska przeniesiona została z nazwy zaginionej osady w Wielkopolsce. We wsi i Garnowie były też cztery wiatraki: *Wends*, *Westphals*, *Simons* i *Zäpermick* (nazwy od właścicieli?), z których najstarszy pochodził z 1750 r.¹⁰¹

Młyny w wioskach nadodrzańskich nad Mglicą

Wioski wzdłuż Mglicy pomiędzy Cedynią i ujściem Rurzyca, a na pewno Krajnik Górny i Krajnik Dolny, może i Zatoń Dolna, mełły zboże zapewne w mły-

⁹³ R. Reiche, dz. cyt., s. 129; A. Kehrberg, dz. cyt., Abt. 1, s. 21: 1681; *Urmeßtischblätter*, nr 1558: 1833. P. Schwartz, *Ein Menschenalter im Frieden. Königsberg in der Neumark von 1680 bis 1750*, SVGN 2 (1894), s. 66, datuje jego początki nad Rurzycą na rok 1681.

⁹⁴ O. Hartmut, *Die Mühlen im nordwesten des Kreises Königsberg*, KK 2004, s. 27.

⁹⁵ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 46.

⁹⁶ H. Otto, dz. cyt., s. 106.

⁹⁷ *Urkunden aus dem Nachlaß der Berwickschen Eheleute. Holländermühle bei Königsberg Nm.*, KK 2 (1927), s. 88.

⁹⁸ O. Hartmut, dz. cyt., s. 23, z tym, że przetrwał tam do 1945 r.

⁹⁹ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 49.

¹⁰⁰ *Urmeßtischblätter*, nr 1485.

¹⁰¹ O. Hartmut, dz. cyt., s. 25; KK 1982, s. 170.

nie wsi **Grabowo** (*Grabowe* 1270, *Grabow* 1944), wspomnianym w 1337, 1622 (rodu von Schöning) i 1718 r.¹⁰², przypuszczalnie nad górnym biegiem dopływu jeziora Krzymowskiego. Od połowy XIX w. do 1945 r. w Grabowie był wiatrak¹⁰³. Wiatraki w czasach nowożytnych były też w **Zatoni Dolnej** (od 1875 r.), **Krajniku Górnym** – rodziny Humbert na wschód od wsi (1816), **Krajniku Dolnym** – aż trzy (z 1850, 1871 i 1880 r.)¹⁰⁴. Młyn w **Raduniu** (*Radun* 1270, *Raduhn* 1944), opuszczonym w XVI w., w 1622 r. jeszcze niewspomniany, powstał po wojnie trzydziestoletniej, odnotowany w 1718 r.¹⁰⁵ Pierwszy młynarz Siegfried Gamrath znany jest z lat 1660–1689; w 1718 r. młyn winien dawać tytułem podatku cztery szefle żyta, jeden szefel konopi, trzy szefle jęczmienia i trzy fury siana. Ostatni młynarz Eryk Brombeer znany jest z lat ok. 1920–1945¹⁰⁶. Zapewne w miejscu tego młyna na wzgórzu młyńskim (*Mühlenberge*) na północny wschód od wsi i na wschód od drogi młyńskiej (*Mühlenweg*) był wiatrak¹⁰⁷.

Okolice Cedyni

O młynach w średniowiecznej **Cedyni** brak informacji. Tamtejsze cysterki w 1313 r. otrzymały od margrabiego Waldemara cztery wisple zboża rocznie z młyna w Lunow na lewym brzegu Odry¹⁰⁸. Śladem jakiegoś młyna był jednak staw młyński (*Mühlenteich*), w 1589 r. położony w Łęgu Chyżańskim (*Kietzbruch*)¹⁰⁹. Młyn wodny i wiatrak znane są z 1739 r.¹¹⁰ W 1890 r. był młyn wodny i cztery wiatraki, a jeden widocznie na wzgórzu wiatracznym (*Windmühlenberg*) na południe od miasta¹¹¹. Młyn z łąnem ziemi był w 1718 r. także w **Lubiechowie Górnym**¹¹², znanym od 1267 r. (*Lubehowe*, *Hohenlubbichow* 1944), i być może to *Reineckes Mühle*, dziś **Raniki**, przysiółek Lubiechowa Dolnego z XIX w.¹¹³, przylegający do północnych zabudowań wsi.

¹⁰² *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 14; P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 48

¹⁰³ O. Hartmut, dz. cyt., s. 21.

¹⁰⁴ Tamże, s. 15, 17, 21.

¹⁰⁵ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 48.

¹⁰⁶ H. Otto, dz. cyt., s. 103.

¹⁰⁷ *Raduhn. Ein Gang durch Ort und Geschichte*, KK 1977, s. 125.

¹⁰⁸ CDB XIX, s. 69.

¹⁰⁹ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 38.

¹¹⁰ *Von den Mühlen...*, dz. cyt., s. 81.

¹¹¹ Tamże s. 199. Czy to zarazem Mühlernberg koło Rudnicy?

¹¹² P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 45.

¹¹³ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 166.

Nieco na północ, już w Puszczy Piaskowej (Wysokiej), wspomniano w 1591 r. młyn wsi rybackiej **Piasek** (*Paceka* 1270, *Peetzig* 1944)¹¹⁴, w 1718 r. młyn z jednym łanem ziemi i nowy tartak (potem to *Pätziger Schneidemühle* 1944) nad potokiem *Bahrte*, potem leśniczówka *Schneidemühle Försterei* (1944), i jest to dziś **Barcie**, z nazwą od tego potoku.

W 1718 r. istniał młyn w **Golicach** (*Grünenberg* 1337, 1944), którego śladem potok o nazwie *Mühlengraben*¹¹⁵.

Johannesmühle (1944), dziś **Zabrodzie** w powiecie chojeńskim, to chyba przysiółek Osinowa Dolnego, bo przysiółek o tej nazwie znano koło Cedyni¹¹⁶. Od XVI w. znany jest młyn we wsi rybackiej **Starej Rudnicy** (znanej od 1299 r.), gdzie też młynówka *Mühlenfließ* (1589) i droga *Mühlenweg* na pograniczu z polami Cedyni¹¹⁷. Urodzony w *Rüdnitzsche Mühle* Martin Zimmermann w 1642 r. przejął młyn w Trutwiniecu po Hansie Zimmermannie¹¹⁸. To młyn wodny rodziny Raabe w 1758 r.¹¹⁹, ale być może to jeden z młynów Zaborzyc w 1337 r.

W **Zaborzycach** (*Eckhorn* 1337, *Eichhorn* 1944) w 1337 r. był młyn ryacza Guntera de Buch, dający pięć wispli zboża margrabiemu¹²⁰. To oczywiście młyn **Trutwiniec** (*Einhorn Mühle* 1944).

W 1355 r. margrabia Ludwik Rzymski nadał cysterkom cedyńskim m.in. wykupiony od Wawrzyńca Grotego dochód trzech wispli i ośmiu szefli zboża z dwóch młynów w Zaborzycach – z Górnego 30 szefli, z Dolnego dwa wisple¹²¹. W 1417 r. krzyżacki wójt Nowej Marchii nadał cysterkom dochód ośmiu wispli i trzech szefli żyta rocznie z młyna *Cycharn*¹²², co nie oznacza – jak sądzono kiedyś – wsi Cychry, wówczas przecież w dominium joannitów chwarszczańskich, lecz właśnie Trutwiniec po odczytaniu nazwy w dokumencie jako *Eichhorn*. Wieś Zaborzyce, jak się przypuszcza, spalono w XV w. (w 1433 r.). Pozostał tylko ten młyn. W 1466 r. elektor brandenburski przekazał joannitom dwór w Golicach wraz z połową młyna w Zaborzycach¹²³. Tuż po roku 1400 z południowych Niemiec przybył młynarz Szymon Zimmermann i na terenie Zaborzyc założył młyn. W 1517 r. zapisano, że tamtejszy młynarz dzierży go po ojcu, dziadzie

¹¹⁴ O. Hartmut, dz. cyt., s. 11.

¹¹⁵ Tamże, s. 41; E.E. Melcher, dz. cyt., s. 123.

¹¹⁶ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 163.

¹¹⁷ Tamże, s. 38.

¹¹⁸ R. Schmidt, *Der Müller vom Eichhorn*, KK 8 (1938), s. 106.

¹¹⁹ *Von den Mühlen...*, s. 82.

¹²⁰ *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 13.

¹²¹ CDB XIX, s. 78.

¹²² Tamże, s. 126.

¹²³ Tamże, XXIV, s. 190.

i pradziadzie, młyn prowadziła więc ta rodzina od początku XV w. Młyn z murem z XVI w. o grubości 1,5 m ostał się do czasów najnowszych¹²⁴. W 1560 r. mistrz joannitów wystawił przywilej młyński Annie Schröder, wdowie po Szymonie Zimmermannie z Trutwińca. Z tego właśnie dokumentu dowiadujemy się, że rodzina posiadała młyn od stu lat. Syn tej pary, Tomasz, miał syna Grzegorza, młynarza w Chojnie (1615), i Hansa, który sprzedał w 1615 r. dzierżawiony od joannitów po swej matce Trutwiniec za trzy tysiące talarów. Wtedy młyn składał się ze zbożowego, prosowego (*Hirse-mühle*) i gryczanego (*Grützmühle*), obsługując od dawna Golice, Żelichów, Siekierki¹²⁵. Młynarz Zimmermann w 1653 r. dawał rocznie domenie w Cedyni dwa wisple żyta¹²⁶.

Zaborzyce zostały zniszczone podczas wojny trzydziestoletniej, skoro przed 1665 r. po wsi zachował się znów tylko przysiółek przy młynie¹²⁷. Stary młyn przetrwał do czasów najnowszych. Obok powstał w 1728 r. tartak (*Sägemühle*), a w 1848 r. – olejarnia (*Ölmühle*), i cegielnia¹²⁸. W przeszłości wzmiankowano młynówkę (*Mühlenfließ* 1615, 1658) i staw młyński (*Mühlenteich*).¹²⁹

Koło **Kostrzynka** były w 1755 r. dwa wiatraki¹³⁰. Po polach kiedyś rybackiej wsi **Siekierki**, korzystającej z młyna w Trutwińcu, płynie w kierunku Rudnickiej Drogi potok niegdyś noszący nazwę *Mühlengraben* lub *Mülbach*¹³¹. *To dopływ Odry na południowy zachód od Siekerek albo dolny bieg młynówki Trutwińca, w każdym razie ślad młyna wodnego.*

Młyny w zlewni Słubi koło Morynia

Przenieśmy się teraz w południowy obszar dawnej ziemi chojeńskiej. Na rzece Słubi stwierdzamy w średniowieczu cztery młyny:

1. **Krępacz** (*Krumpholz Mühle* 1944) nad Słubią. W 1337 r. w *Księdze ziemskiej* po młynie w Ładkowie i Mętnie wymieniono jako położony w ziemi chojeńskiej *molendinum super Slonitz*, będący w posiadaniu rycerza Jana von

¹²⁴ Historię młyna i rodzinę młynarzy opisał T. Zimmermann, *Die Eichhorn Mühle*, „Kreis-Kalender 1975 für den Heimatkreis Königsberg/Neumark“, s. 6, zob. też *Eichhorn Mühle*, s. 31.

¹²⁵ R. Schmidt, dz. cyt., s. 104 i n. Tamże historia młyna do XX w. (s. 106–108).

¹²⁶ *Von den Mühlen...*, dz. cyt., s. 84

¹²⁷ B. Schultze, *Besitz- und siedlungsgeschichtliche Statistik der brandenburgischen Ämter und Städte (1540–1800)*, Berlin 1935, s. 110.

¹²⁸ M.H. Albrecht, *Die Eichhorn Mühle*, KK 3 (1928), s. 121.

¹²⁹ R. Schmidt, dz. cyt., s. 105; E.E. Melcher, dz. cyt., s. 123.

¹³⁰ *Von den Mühlen...*, s. 83.

¹³¹ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 124; Bt [W. Borchert?], *Das schweigende Dorf*, KK 5 (1930), s. 158.

Sydowa¹³². Owa rzeka *Slonitz* to tylko Słubia, a młyn to Krępacz. Musiał on bowiem istnieć w tym czasie, skoro w 1394 r. podczas szczecińskiego procesu przeciwko sekcji waldensów zeznawała Greta, córka Jakuba i Katarzyny, wdowa po Henningu Smedekenie, młynarzu z Morynia, urodzona w *Trompoltesmoel* lub *Crompolstesmoel*, gdyż wydawca, Dietrich Kurze, miał trudności w odczycie nazwy w protokole przesłuchań¹³³. Małgorzata ta była wtedy w podeszłym wieku, rozdziła się więc może ok. 1337 r. Poprawny jest odczyt *Crompolstesmoel*. W 1450 r. opisano granicę pól biegnącą między jeziorem Witnica, wsią Godków, jeziorem Witnica Wielka, do *Krumhalschen Molen* i stawu *Krumphalschen dych*¹³⁴. *Brak młyna w 1718 r., potem przetrwał tylko ślad po nim w postaci nazwy terenowej Krumpass, Krumpholz* (1925), koło jeziora Witnica. Młyn został ponownie zasiedlony (istniał w 1833 r.)¹³⁵.

Śladami po młynach w Witnicy (*Vitenitz* 1337) są: osada Młynary (*Müllerberg*¹³⁶, *Mühlberg* 1944) jako przysiółek Godkowa oraz dopływ Słubi *Möllenfließ* koło jeziora Witnica¹³⁷.

2. **Gądnik**, dawniej *Guhdener Mühle* (1944), młyn miejski Morynia. Miasto to posiadało młyn zapewne już na początku XIV w., długo nic o nim jednak nie wiadomo. Wiemy dopiero, że młynarzem w Moryniu był zmarły przed 1394 r. Henning Smedeken¹³⁸. Widocznie w ciągu XIV w., za Wittelsbachów, dochody państwowe z niego zostały zastawione lub sprzedane. Młyn w 1403 lub w pierwszej połowie 1404 r. wykupił od miasta zakon krzyżacki jako nowy pan Nowej Marchii od 1402 r.¹³⁹ W 1464 r. elektor brandenburski Fryderyk II nadał swemu radcy, Krzyżakowi Hansowi von Köckeritzowi, Moryń wraz z polami opuszczonego Gądna (*Guden* 1460, *Guhden* 1944) i młynem¹⁴⁰, który był tym miejskim młynem położonym przed Bramą Młyńską¹⁴¹. Od 1503 r. to posiadłość Schönebecków z Morynia¹⁴².

¹³² *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 15.

¹³³ D. Kurze, *Quellen zur Ketzergeschichte Brandenburgs und Pommerns*, Berlin 1975, s. 244, nr 178 (bez próby identyfikacji miejscowości).

¹³⁴ CDB XXIV, s. 157.

¹³⁵ Bł [W. Borchert?], *Das Schlibbetal*, KK 6 (1931), s. 5; *Urmeßtischblätter*, nr 1629.

¹³⁶ *Heimatbilder v. Vietnitz*, KK 3 (1928), s. 95.

¹³⁷ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 165; *Das Schlibbetal...*, s. 5.

¹³⁸ D. Kurze, dz. cyt., s. 244.

¹³⁹ K. Heidenreich, dz. cyt., s. 24 (25 grudnia 1403 r. wójt Nowej Marchii pisał do wielkiego mistrza m.in. o swych układach w sprawie wykupu młyna, *Repertorium...*, nr 115).

¹⁴⁰ CDB XIX, s. 97.

¹⁴¹ R. Schubert, *Guhden*, KK 4 (1929), s. 23.

¹⁴² CDB XIX, s. 110.

3. **Ładkowo**, dawniej *Latzkower Mühle* (1944). W 1337 r. istniał dzierzawiony *molendinum Latzkow* w ziemi chojeńskiej¹⁴³. To młyn na Słubi, *Groß Latzkow* (1817), *Latzkower Mühle* (1833)¹⁴⁴, zapewne dla Nowego i Starego Objeziera, Kłępicza. Być może to młyn z tartakiem, wiatrakiem w **Nowym Objezierzu** (*Wobiser* 1311, *Deutunita Bobieseren* 1337, *Groß Wobiser* 1944), wspomniany w 1718 r.¹⁴⁵, od 1733 r. należący do Johanna Fryderyka Kersteina, od 1766 r. do Karla Schultzege.¹⁴⁶

4. „**Mały**” (*Kleine Mühle*) w **Łysogórkach** (*Lycegoriken* 1337, *Lietzegöricke* 1944) istniał już przed 1335 r., bo wtedy margrabia Ludwik Starszy nadał chojeńskiemu mieszczaninowi Bollonowi Stendalowi dochód dwóch wispli zboża w młynie w Łysogórkach, jaki dotąd posiadał rycerz Mikołaj von Witte¹⁴⁷. Wieś w 1337 r. była „zniszczona” (*deserta*), ale w 1338 r. margrabia potwierdził synowi Bollona w lenno m.in. ten dochód młyński¹⁴⁸. W 1368 r. margrabia Otton potwierdzał rycerzowi Henningowi von Plotzowi zastaw w Łysogórkach wraz z młynem¹⁴⁹. W XVI w. domena państwowa (*Amt*) cedyńska posiadała tu staw młyński¹⁵⁰, sprzedany w 1691 r. młynarzowi Kasparowi Sternowi¹⁵¹. W 1718 r. młyn miał łan ziemi¹⁵². W nowych czasach to widocznie młyn położony przy drodze do Gozdowic, zwany *Kleine Mühle*. W Gozdowicach w 1810 r. na zachód od wsi był *Hilfsmühle*¹⁵³, *i to albo ten młyn „Mały”, bo lokalizacja podobna, albo leżał już za Odrą (dziś w Niemczech)*.

Młyny mieszkowickie w zlewni Kurzycy

Zacznijmy i tu od nieocenionej *Księgi ziemskiej* z 1337 r. Wtedy w ziemi mieszkowickiej było 10 młynów, w tym trzy w Mieszkowicach.

Jan, magister medycyny, i Łucja, wdowa po rycerzu Ludolfie von Bornym (von dem Borne?), w intencji rodziców fundowali ołtarz NMP z dochodu kupionego w „**Młynie Średnim**” pod miastem (*molendinum in medio ante*

¹⁴³ *Das Neumärkische Landbuch...*, s.15.

¹⁴⁴ *Urmeßischblätter*, nr 1629.

¹⁴⁵ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 48.

¹⁴⁶ *Von den Mühlen...*, dz. cyt., s. 83.

¹⁴⁷ CDB XIX, s. 107.

¹⁴⁸ Tamże, s. 202.

¹⁴⁹ Tamże, XXIV, s. 80.

¹⁵⁰ E.E. Melcher, dz. cyt., s. 40.

¹⁵¹ J. Beckmann, *Historische Beschreibung der Kur- und Mark Brandenburg*, T. 1, Berlin 1751, s. 1039; E. Rehder, *Alt Lietzegöricke in der letzten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, „Die Neumark” 13 (1941), s. 52.

¹⁵² P.Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 39.

¹⁵³ KK 4 (1929), s. 111.

civitatem). Prawo patronatu (stanowienia wikarego) miał rycerz Henning von Wulkow. Fundację potwierdzali dokumentami: 10 sierpnia 1320 r. w Moryniu książę wologoski Warcisław IV (panujący wtedy w Nowej Marchii) i 13 stycznia 1322 r. biskup kamiński Konrad IV¹⁵⁴. W 1337 r. wymieniono młyn **Świętego Ducha** (*molendinum Sancti Spiritus*), ten Średni (*medium*) oraz **Dolny** (*inferius*). Istniała zatem wtedy Otlucina, dawniej młyn *Ober Mühle*, czyli „Górny”. W 1350 r. margrabia Ludwik Starszy nadal młyn św. Ducha pod Mieszkowicami tamtejszemu szpitalowi św. Ducha, będącemu pod opieką rady miejskiej¹⁵⁵. Tego roku jego brat, margrabia Ludwik Rzymiski, w przywileju dla miasta zezwolił na budowę młyna na terenie miejskim¹⁵⁶.

Młyny te, stanowiące regale monarsze, tak jak w innych miastach Nowej Marchii w ciągu XIV w. przeszły w ręce prywatne i samorządowe. Zakon krzyżacki po nabyciu kraju w 1402 r. wykupił je w latach 1403–1404¹⁵⁷. W 1554 r. mowa o młynie Grubnisse i o młynie miejskim „**Radzieckim**” (*Rathsmühle*) pod miastem¹⁵⁸. Ten pierwszy to zapewne wcześniej młyn św. Ducha. W 1670 r. po raz pierwszy wzmiankowano młyn **Górny** (*Obermühle*), dzierzawiony od kamery kostrzyńskiej¹⁵⁹, i jest to dziś **Otlucina** w nurcie Kurzycy. Od ok. 1700 r. pozostawał on w ręku rodziny Többickes, w 1803 r. nabył go Karl Rabbow ze Śląska, w 1815 r. – Chrystian Fryderyk Wolff, w 1826 r. – Karol Albert Juliusz Holldorf, od 1832 r. posiadała go rodzina Klix. Po pożarze z 1878 r. i odbudowie zakupił go hrabia von Witzleben. Po całkowitym spłonięciu w pożarze z 1908 r. młyn został na nowo zbudowany w 1909 r. przez berlińską Maßstabfabrik Oskara Schulerta. W 1946 r. rodzina właścicieli uruchomiła go na nowo, ale zmuszona była opuścić młyn w 1948 r. Obok młyna były kiedyś dwa karpie stawy¹⁶⁰.

W 1794 r. istniały w Mieszkowicach dwa młyny, wiatrak, tartak oraz od strony wschodniej folusz (*Walk Mühle*)¹⁶¹. W XVIII w. i w 1826 r. dawny młyn *Unter/Dolny* przed Bramą Boleszkowicką znany był jako *Rothe Mühle*¹⁶². Jego

¹⁵⁴ CDB XIX, s. 11; PUB V, s. 526; VI, s. 90; *Regesten...*, nr 2821.

¹⁵⁵ CDB XIX, s. 17.

¹⁵⁶ Tamże, s. 20.

¹⁵⁷ 25 grudnia 1403 r. wójt donosił wielkiemu mistrzowi o układach w sprawie młynów w Mieszkowicach. *Repertorium...*, nr 115; K. Heidenreich, dz. cyt., s. 24.

¹⁵⁸ CDB XIX, s. 64.

¹⁵⁹ W. Amtsberg, *Daten aus der Bärwalder Geschichte*, KK 1970, s. 141; E. Prüfe, *Von der Obermühle zur Maßstabfabrik*, w: R.L. Busch, *Bärwalde in der Neumark*, Herrlingen 1996, s. 121.

¹⁶⁰ E. Prüfe, dz. cyt., s. 121 i n.

¹⁶¹ P. Schwartz, *Visitationen neumärkischer Städte im Jahre 1795*, „Die Neumark” 7 (1930), s. 60–61.

¹⁶² F.W.A. Bratring, dz. cyt., s. 119; A.F. Busching, *Vollständige Topographie der Mark Brandenburg*, Berlin 1775, s. 233.

nazwa najwyraźniej powstała nie od czerwonego koloru, lecz od właściciela, rady miejskiej, zatem to tyle, co *Rats-Mühle*, jak w 1554 r. To po 1945 r. **Chrząstna**. Opodal na małym wzgórzu stał wiatrak holenderski (*Der Holländer Mühle*).

Granz Mühle (1826), Granse Mühle (1844), Ober lub Gränzmühle na dopływie Odry przed Bramą Młyńską¹⁶³ to zatem dawny młyn św. Ducha, *Grubnisse* w 1554 r., dziś Otlucina. W 1898 r. Wilhelm Karge zbudował młyn parowy na ziemi zakupionej od rodziny Wagner przy dworcu kolejowym. Ten tzw. *Karge'sche Mühle*, młyn zmodernizowany w 1937 r., spalił się 16 listopada 1940 r. Po odbudowie od 1942 r. był też młynem pszenicznym, od 1944 r. – żytnim. Po 1945 r. maszyny zdemontowano i wywieziono¹⁶⁴.

W Mieszkowicach było też w XIX–XX wieku kilka wiatraków. Przy dworcu – koźlak (*Bock-Mühle*), inny zaś stał na polu przy drodze do Trzcina, wreszcie wiatrak na Goszkowskiej Górze oraz przy drodze do Bielina. Ten ostatni do 1912 r. był własnością Augusta Roggego, potem Karola Löfflera. W 1924 r. zakupił go niejaki Kosanke (wtedy od 1920 r. w wiatraku mieszkał zatrudniony tam młody służący, Polak Ryszard Leszczyński), od niego w 1932 r. Henryk Mau, który był właścicielem do 1945 r.¹⁶⁵

W **Kurzyku** (*Vogtstorp* 1337, *Voigtsdorf* 1944) był młyn w 1337 r., potwierdzony rodzinie von Sydow (ta tu w 1466 r.) w latach 1499 i 1509, 1572¹⁶⁶. W 1718 r. miał łąn ziemi¹⁶⁷.

W **Kłosowie** (*Glossow* 1337, *Klossow* 1944) młyn jako nowo zbudowany (*noviter constructum*) wspomniano w 1337 r.¹⁶⁸ To widocznie *Klossower Mühle*, w którym do 1707 r. musiał młócić zboże też Czelin¹⁶⁹, wspomniany również w 1718 r.¹⁷⁰ W 1355 r. na prośbę rodu Mornerów margrabia Ludwik Rzymiski, przebywając w **Czelinie**, nadał gminie młyn położony między tym miasteczkiem a chyżą (tj. przedmiejską osadą rybacką), z wszelkimi dochodami, jakie dotąd czerpali Henning Morner i jego synowie¹⁷¹. Do 1707 r. mieszkańcy melli

¹⁶³ F.W.A. Bratring, dz. cyt., s. 119; H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 385.

¹⁶⁴ A. Karge, *Dampfmühle Wilhelm Karge*, w: R.L. Busch, dz. cyt., s. 126; O. Röske, *Bärwalder Mühlen*, w: tamże, s. 118.

¹⁶⁵ F. Borchert, *Windmühlen in Bärwalde*, w: tamże, s. 118 i n.

¹⁶⁶ *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 11; CDB XIX, s. 57, 59; H.G. Ost, *Die zweite deutsche Ost-siedlung im Drage- und Küddow-Gebiet*, T. 1: *Wandlungen im Siedlungsbild eines Abwanderungsgebietes*, Leipzig 1939, s. 76.

¹⁶⁷ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 9.

¹⁶⁸ *Das Neumärkische Landbuch...*, s. 12.

¹⁶⁹ *Streiflichter durch Zellins Geschichte*, „Heimatzeitung des Kreises Königsberg/Neumark” 7 (1956), s. 3.

¹⁷⁰ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 36.

¹⁷¹ CDB XIX, s. 26.

jednak zboże w młynie Kłosowa i tego roku zbudowano w korycie Odry tzw. *Schifsmühle* obsługiwany wodą zasilaną przez Myślę i Kurzycę. Istniał jeszcze ok. 1800 r.¹⁷²

W 1718 r. młyn z łąnem ziemi był też w **Bleszynie** (*Blesen* 1399, *Alt Blessin* 1944), istniał on także w początkach XIX w.¹⁷³

W 1333 r. margrabia Ludwik sprzedał Henrykowi von Sydowowi dziedziczny dochód w **Wierzchlasie** (*Valkinvold* 1333, *Falkenwalde* 1944), wsi na północ od Mieszkowic, wraz z 32 szefłami zboża we młynie koło wsi (*in molendinum proce dictam villam*)¹⁷⁴. Nie wspomniano go w 1337 ani w 1718 r. A może młyn ten należał potem do Goszkowa (*Gostow* 1333, *Gossow* 1337, 1944), zniszczonego (*desertum*) w 1337 r., i to w 1742 r. *Kleine Mühle* według księgi zmarłych z Goszkowa¹⁷⁵. W **Goszkowie** młyna w 1337 r. nie wspomniano, jednak w 1353 r. margrabia Ludwik Rzymski nadał wieś mieszczanom frankfurckim Mikołajowi i Janowi Nymikom wraz z młynem, tak jak wcześniej posiadał pan na Drezdenku Betkin von der Osten (który tu posiadaczem w 1338 r.)¹⁷⁶. Margrabia Otton w 1369 r. przekazał Mornerom 20 łąnów po Gunterze von Wedlu (ten znany tu w 1354 r.) i cztery łąny opuszczone wraz z dochodem 16 szefli żyta z młyna, a w miesiąc później tenże przekazał Degenhardowi von Wesenborgowi część wsi (sołectwo?) i 16 szefli żyta rocznej renty z młyna, tak jak posiadał ją wcześniej Gunter von Wedel¹⁷⁷. W 1700 r. wzmiankowano tu wiatrak, w 1718 r. – nowy młyn¹⁷⁸.

W **Sitnie** (*Schonenuelde* 1337, *Schönfeld* 1944) nowy młyn istniał w 1718 r.¹⁷⁹

Alte Mahl-, Walk- und Schneidemühlen in den Ländern Königsberg und Bärwalde

Im Beitrag wurde die Problematik der Mühlen und Mühlensiedlungen in den Ländern Königsberg und Bärwalde in der ehemaligen Neumark (heute

¹⁷² Streiflichter...; G.W. Forch, *Neumarkische Schiffmühlen*, „Die Heimat” 6 (1929). CDB XIX, s. 12.

¹⁷³ P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 37; F.W.A. Bratring, dz. cyt., s. 1212.

¹⁷⁴ CDB XIX, s. 12.

¹⁷⁵ K. Otto, *Bausteine zu einer Chronik der Parochie Gossow*, KK 3 (1928), s. 179.

¹⁷⁶ ReHN I, s. 248.

¹⁷⁷ CDB XVIII, s. 142–143.

¹⁷⁸ K. Otto, *Aus der Geschichte einer alten Windmühle in Gossow*, KK 6 (1931), s. 117; P. Schwartz, *Die Klassifikation...*, s. 18.

¹⁷⁹ Tamże.

im südlichen Gebiet des Kreises Gryfino/Greifenhagen) behandelt. In hydrografischer Reihenfolge (weil die Wassermühlen durch Jahrhunderte hindurch an das Ufer des antreibenden Fließgewässers platziert wurden) sind es die Mühlen im Einzugsgebiet der Röhrike (ausgenommen ihren Oberlauf in der Gegend von Bad Schönfließ) und ihrer Zuflüsse (besonders der Beeke), in den Einzugsgebieten der Schlibbe, der Kuritz und anderer kleinerer Zuflüsse der Oder zwischen der Mietzel- und Röhrikemündung.

Eine Hälfte des Textes wurde den Stadt- und Walkmühlen von Königsberg/Nm. gewidmet, die durch die ältesten und immer noch unklaren Quellenüberlieferungen belegt werden. Es sind: die Graupen/Krupin-Mühle, die Vierraden-Mühle, die Schwedter Mühle, die Heyster-Mühle mit einer Walkmühle, einem Eisenhammer, einer Schleif- und Schneidemühle. Mit Königsberg und dessen Stadtdörfern waren auch die Mühlen im Beeketal (die Unter-Mühle, die Ober-Mühle, die Mühlen von Wrechow, Rehdorf, Hanseberg) und im Tal der unteren Röhrike (die Reichenfelder Mühle, die Nahausener Mühle) verbunden.

Im Tal der Oder (der Melitze) zwischen Zehden und Schwedt befanden sich Wasser- und Windmühlen in Grabow, Raduhn, Nieder Saathen, in der Gegend von Zehden, in Hohenlubbichow (die Reineckes Mühle), Peetzig (die Pätziger Schneidemühle), Grüneberg, Niederwutzen (die Johannesmühle), Eichhorn (die Eichhornmühle).

Im Einzugsgebiet der Schlibbe in der Gegend um Mohrin entstanden im Mittelalter die Krumpholz-Mühle, die Guhdener Mühle, die Latzkower Mühle, die Kleine Mühle. Im Einzugsgebiet der Kuritz gibt es Spuren der Dorfmühlen in Falkenwalde, Gossow, Schönfeld, Voigtsdorf, Klossow, Zellin, Alt Blessin sowie der Stadtmühlen von Bärwalde: der „Mittel-Mühle“, der „Heiligen-Geist-Mühle“ und der „Unter-Mühle“ im 14. Jahrhundert, dann der Rathsmühle, der Grubnisse/Obermühle, der Rothen Mühle.

Übers. v. K. Golda